

Јелена Ђ. Марићевић Балаћ¹
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност и језик

Кратко/претходно саопштење
УДК 821.163.41.09-31 Црњански М.
821.163.41.09-
31 Павић М.
Примљено: 28. 8. 2018.

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА *СЕОБА* МИЛОША ЦРЊАНСКОГ И *ХАЗАРСКОГ* *РЕЧНИКА* МИЛОРАДА ПАВИЋА²

Циљ рада јесте да поређењем романа *Сеобе* Милоша Црњанског и *Хазарски речник* Милорада Павића понуди могуће одговоре на питање природе њихове међусобне кореспонденције. Компаративна анализа дела остварена је на неколико нивоа, који се остварују у погледу истраживања историјских, државних, политичких и верских прилика у којима су се нашли српски и хазарски народ, али и њихових обичаја, веровања у натприродно, духовности, поезије, снова и љубави. Павић је градио интегративне споне између заједничких одредница „Црвене“, „Зелене“ и „Жуте књиге“ управо грађом из романа *Сеобе*, са којом је успостављао линије кореспонденција, инверзан однос или које су му послужиле као повод за даљу литерарну обраду.

Кључне речи: ратнички народи, прозелитизам, сан, држава, лиричност, суматраизам, Велика сеоба Срба

Увод

Милош Црњански (1893–1977) био је писац кога је Милорад Павић (1929–2009) особито ценио. О томе сведочи прича „Смрт Милоша Црњанског“ коју је писац прештампао у оквиру поглавља „Неки писци које сам волео“, књиге *Роман као држава и други огледи* (ПАВИЋ 2005: 82–85). Ако се изузму занимљиве околности, по којима су Црњански и Павић преминули на исти датум (30. новембра), те да су *Сеобе* објављене у Издавачкој књижари Геце Кона исте године када је Милорад Павић рођен (1929), између дела двојице писаца чини се да постоје важне линије кореспонденција. До сада је писано о компарацијама између романа *Кап шпанске крви* (1970) и Павићеве приче „Кап херувимске крви“ (1985)

¹ jelena.maricevic@ff.uns.ac.rs

² Рад је настао при пројекту *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности* (178005), који се реализује на Филозофском факултету у Новом Саду.

(МАРИЋЕВИЋ 2013: 163–176), те између *Друге књиге Сеоба* (1962) и романа *Друго тело* (2006) (ТАТАРЕНКО 2010: 59–72; МАРИЋЕВИЋ – ПАЈОВИЋ 2017: 61–73), али се чини умесним поставити питање да ли постоји књижевни дијалог и између *Сеоба* (1929) и *Хазарског речника* (1984), тј. која би била природа те компарације. Циљ рада је да покуша да понуди могуће одговоре на то питање.

Српски и хазарски народ

Одредница „Хазари“ из „Жуте књиге“ *Хазарског речника* садржи сегмент под насловом „Сеобе“:

„За стара хазарска племена се сматра да, су се после сваких десетак поколења селила и при свакој сеоби постајала од ратничког трговачки народ. Одједном би уместо умећа на сабљи и копљу умели да замисле колика је цена једног брода, куће или ливаде у звечању дуката, а колико у претакању сребра. Објашњења има разних, али мени изгледа најверљивије оно што каже да су постајали неплодни у том циклусу и да су се морали селити да би одржали врсту и обновили плодност. А потом, чим би плодност на путу била успостављена, враћали би се у постојбину и опет прихватили копља“ (ПАВИЋ 2012: 223).

Одломак утолико одговара роману Милоша Црњанског што у главним ликовима романа, браћи Вуку и Аранђелу Исаковичу, препознајемо ратнички и трговачки концепт живота српског национа, који је непрестано принуђен да се сели. У том смислу, обојица би били и својеврсни предводници свог народа, иако нису титулисани као световне или духовне вође. Вук је био „благородни мајор и предводител Славонско-понавског полка“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 54), а Аранђел је „у непрекидне сеобе своје породице и својих рођака, унео кврге, и присиљавао их да се скрасе у варошима дуж река, које је он изабрао“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 95). За разлику од старих хазарских племена код којих је постојала смена ратничке и трговачке генерације, код Црњанског се оцртава генерацијска симултаност и ратника и трговаца, па и обриси њиховог сукоба.

Срби су познати као ратнички народ и чак су завредили славу као заслужни за многе победе у борбама против Турака, али у контексту историјских прилика са којима рачуна Црњански (1744–1745), принуђени су да се боре за туђе интересе. Аустрија за коју ратују нема милости чак и након што за њих страдају, већ се не либи да их у време мира претвори у паоре и робове. Поделиће их „и код куће, на дому, разделивши их спахијама и градовима као робље, као слуге, као паоре. Неће им дати да остану војници, неће им дати ни да имају своје цркве, као што им не дају ни

да свој крај називају Новом Сербиом“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 111). Хазари су сматрани „независним и моћним племеном, ратничким и номадским народом“ (ПАВИЋ 2012: 17), али они за ратне заслуге и то за интересе сопствене државе Хазарије у мирнодопским условима не добијају статус у друштву, виши чин или поштовање:

„У време ратних опасности, из појмљивих разлога описани односи у царству се мењају. Тада се Хазарима дају веће слободе, гледа им се кроз прсте, обнављају се сећања на њихове славне победе у прошлости, јер они су добри војници, копље и сабљу могу хитнути и ногом, секу с две руке одједном и никада нису ни дешњаци ни леваци, него су им обе руке од детињства подједнако увежбане за рат. [...] После сваког рата, пак, све се ово брзо заборавља, чиновни који су страни народи добили под влашћу непријатеља признају им се у хазарској војсци, а Хазари опет склизну до бојеног хлеба“ (ПАВИЋ 2012: 171).

Може се, дакле, констатовати извесна неправда у погледу признавања борбености и ратничких заслуга и код српског и код хазарског народа, с тим да испрва делује да Хазари имају бољи статус, јер ратују за интересе сопствене државе.

Прозелитизам

На трагу даљих промишљања, то би био само привид, ако се има у виду да каган обично није хазарске националности: „место кагана даје се само Јеврејима“ (ПАВИЋ 2012: 124), па његова политика не мора да иде у прилог хазарском народу, што представља предуслов за нестанак овог народа. Каганова је, наиме, била одлука да хазарски народ напусти своју веру, језик и културу и приклони се хришћанству, исламу или јудаизму. На супротној страни, као носиоци и чувари хазарских обичаја и идентитета, стајали су његови политички противници – принцеза Атех и секта ловаца на снове. Проблем прозелитизма посебно је истакнут и у *Сеобама*, будући да Комесар покушава да Вука Исаковича преобрати у католичанство и натера га да „пољуби папучу Светог Оца“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 54). Вук Исакович успео је да избегне конвертитство и у том контексту је његово настојање и држање блиско ловцима на снове. То и не чуди ако се има у виду његов Сан о спасењу национа, тј. сан о Русији, Новој Србији и очувању православља, а, суштински, идентитета српског народа.

Сан о држави

„Сан Вука Исаковича“ (уп. ПЕТКОВИЋ 1988), сажет у емблематском стиху којим су именовани прво и последње поглавље романа („Бескрајни, плави круг. У њему, звезда“), може бити аналоган пројекту хазарских ловаца на снове, који покушавају да створе Адама: „Ако би се саставили сви људски снови добио би се један огроман човек, једно људско биће величине континента. И то не би био било који човек, него *Адам Рухани*“ (ПАВИЋ 2012: 135). Адам од свих снова представља Сан, али и могућност да „књига његовог тела постане држава“ (ПАВИЋ 2012: 164). Дакле, Исаковичев Сан о Русији, тј. Новој Србији, еквивалентан је настојању ловаца на снове да свом народу обезбеде државу и право на сопствену веру.

Обичаји

Отуда би се могле истаћи још понеке линије додира између Срба и Хазара, посебно у погледу обичаја. Срби су, живећи по земуницама, баруштинама и врбацама, „умирали чучећи“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 107), а гајили су „дубоку потребу да много пева[ју] Богу и запева[ју] над мртвима“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 133). Хазари се, пак, понекад „сахрањују усправно“ (ПАВИЋ 2012: 92), што такође сведочи о скучености живота која се пренела и на обред сахрањивања, док „Хазари чим виде зидне слике сричу, читају или певају садржај слика, икона или већ другог што је насликано“ (ПАВИЋ 2012: 168). Сâм лов на снове оправдан је и тиме што „на дну сваког сна лежи Бог“ (ПАВИЋ 2012: 63), а првобитни речник о Хазарима представљао је збирку песама *О старостима речи* принцезе Атех, од које су остали само лирски одломци у прози (ПАВИЋ 2012: 178). Речју, стешњеност у животу и смрти превладана је поезијом, тј. уметношћу.

Лирски романи

Лирски интонирани наслови поглавља, па и поетски стил прозе Милоша Црњанског, може се рећи да је пронашао у Павићевом роману (мада и шире) свој корелат. Лирска зиданица *Сеоба*, „бескрајни плави круг“ унутар кога су смештени сви ликови романа, чини се да одговара песничкој зиданици *Хазарског речника*: плаветнилу снова, плавим бојама на оном свету и очима најбољег ловца на снове (ПАВИЋ 2012: 178).

Као један од песничких стилских поступака које користе обојица писаца, фигурише византијски нотарикон, који је у доба барока посебно био популаран. Њиме су Византинци „радо интерпретирали име праоца Адама (АДАМ) као оштроумно скраћено набрајање страна света ([...] Исток, Запад, Север, Југ) изводећи из овога закључак да је човек мала васељена“ (АВЕРИНЦЕВ 1982: 228). У Павићевом роману заступљен је у тумачењу имена принцезе Атех, која је Адаму блиска по томе што је осуђена на вечни живот и која се у тој вечности постојања залаже за његово стварање. Дато је, дакле, значење хебрејских слова њеног имена *Am'x*: „‘Aleph’, прво слово њеног имена, означава Врхунску круну, мудрост [...] ‘Teth’ је девето слово јеврејске азбуке [...] означава Сабат [...] ‘He’ је четврто слово Божијег имена“ (ПАВИЋ 2012: 177–178). У *Сеобама* се на овај начин тумачи с једне стране име Марије Терезије, а са друге Русије:

„М – прво слово њеног имена има тајанствено значење, јер значи: хиљаду. М – јер је Мати. А – јер је Анђеоска. Р – јер је Расадница. И – јер је Изабрана. Ј – јер је Једина. А – јер је Анђеоска још једном. И Терезија је. Т – јер је Теодичка. Е – јер је Евангелијска. Р – јер ће и по други пут бити Расадница. Е – јер је Екстатична. З – јер је Зенитална. И – јер је Имакулата. Ј – јер је и Јерусалимска. А – јер је и Апостолска“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 57).

Апотеози Марији Терезији, чија је функција у величању зарад покатоличавања Вука Исаковича, пијани јунак је покушао да се супротстави величањем Русије, мада је оно остало недовршено: „Р – јер је Рождество. У – јер је Ускрсеније... С – јер је Славјанска. И – јер је Исусова. Ј – јер је Јединосушна. А – јер је...“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 58).

Принцеза Атех – Марија Терезија – Русија

Ако се контекстуализују принцеза Атех, Марија Терезија и Русија, будући да су преко нотарикона постављене у исту раван, можда се може рећи како Атех унеколико сублимише карактеристике и Марије Терезије и Русије. Атех је била принцеза, Терезија је царица, али овоземаљска иако покушавају да јој припишу анђеоске атрибуте, међутим, Атех је вечна и небеска и у том погледу блиска Исаковичевом Сну и нотарикону о Русији. Такође, податак да је принцеза Атех била учесница у хазарској полемици, по којој се расправљало и одлучивало којој ће вери да се приклоне каган и Хазари (ПАВИЋ 2012: 105, 172, 226), можда је донекле инспирисан полемичким нотариконом из *Сеоба*, тј. јазом између католичке царице Марије Терезије и православне Мајчице Русије. То би унеколико могло да објасни Павићево опредељење да карактеризацију

принцезе Атех осенчи управо византијском стилизацијом имена Марије Терезије и Русије.

Принцеза Атех – Принцеза Мати – госпожа Дафина

Надаље се може поставити питање да ли у карактеризацији принцезе Атех има потенцијала за компарацију са Принцем Мати, па и господом Дафином. Уколико се упореде две принцезе, може се рећи да их повезује мотив лова, те нематеријализоване љубави. Принцеза Атех лови снове, а љубав према Мокадеси ал-Саферу, најбољем ловцу на снове, може остварити само у сну (уп. ПАВИЋ 2012: 121). Игра завођења и неостварена страст, па и љубав, између Вука Исаковича и Принцезе Мати представљена је као игра и лов (уп. ЦРЊАНСКИ 2013: 115), међутим, Вук је, попут Атех, материјализовао ту љубав једино у сну, али претворивши је у родитељску: „Сањао је да удаје кћер, што имађаше диван лик и стас Принцезе Александра Виртембершкога, али из оног доба када беше млада“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 146).

Љубав између Вука и госпоже Дафине, посебно на почетку, повезана је са ловом на лисице и заједничким јахањем по пространим пољанама, које подсећају на Русију и Сан о њој (ЦРЊАНСКИ 2013: 156). Како је једно од симболичких својстава лисице да буде преносилац душе (ГЕРБРАН – ШЕВАЛИЈЕ 2013: 503), онда и овај период њихове љубави можда можемо схватити као остварење спиритуалне љубави унутар Сна Вука Исаковича, мада је њихов однос подразумевао и телесну љубав.

Такође, госпожа Дафина је, родивши прву кћер, „после порођаја слабила и ружњала“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 27), што унеколико кореспондира са другом молитвом принцезе Атех:

„Научила сам напамет живот своје мајке и као неку позоришну улогу свако јутро један час глумим мајчин живот пред огледалима. То траје из дана у дан, годинама. То чиним одевена у мајчине хаљине, носећи њену лепезу и очешљана као она, јер косу сам сплела у облику вунене капе. Глумим је и пред другима, чак и у постељи мог драгог. У тренуцима страсти ја и не постојим више, нисам ја него она. Јер тада, тако је добро глумим да моја страст ишчезава, а остаје само њена. Другим речима, она ми је унапред украдала све љубавне додире. Али, ја јој не замерам, јер знам да је и она била својевремено опљачкана на исти начин од стране своје матере. Ако ме ко сад упита чему толико глуме, одговорићу: покушавам да родим себе још једном, али на бољи начин...“ (ПАВИЋ 2012: 33).

Интересантно је да Вукова кћер, која је мајци отела сву лепоту након рођења, има у очевом сну приликом удаје управо лик Принцезе Мати. Чини

се да је кћи са ликом Принцезе заменила место са мајком у очевом сну, што је управо супротно од принцезе Атех којој је мајка „украда све љубавне додире“.

Љубавни троуглови: Вук – Дафина – Аранђел / Мокадеса ал-Сафер – Атех – каган

Сложеност љубавних односа у *Сеобама* и *Хазарском речнику* илуструју и љубавни троуглови: Вук – Дафина – Аранђел, те Мокадеса ал-Сафер – Атех – каган. За разлику од Вука и Аранђела који су браћа, принцеза Атех је, у складу са различитим верзијама (хришћанском, исламском и јудаистичком), можда жена или љубавница, а можда и сестра самог кагана. У „Црвеној књизи“ она је „каганова љубезница“ (ПАВИЋ 2012: 62), док у „Зеленој књизи“ сазнајемо да је Мокадеса њен љубавник, па га је каган због тога казнио, али је владар то евентуално учинио и зато што су му потенцијални политички опоненти (уп. ПАВИЋ 2012: 215). Вук и Аранђел свакако су, као ратник и трговац, опоненти, с тим да је госпожа Дафина наклоњенија смиренијем животу трговаца, иако је према овом соју људи испрва осећала гађење. Колебање и лом у души госпоже Дафине чини се да су делимично условљени управо том околношћу. Најбољи ловац на снове, а самим тим борац за хазарски индентитет, могао би се аналогизовати са Вуком Исаковичем, док у кагановој опортунистичкој политици имплицитно препознајемо Аранђелове марифетлуке и сналажљивост.³ Атех и госпожа Дафина, сагледане унутар ових троуглова, жене су чија се душа остварује унутар „бескрајног плавог круга“ љубави.

Натприродни атрибути

С друге стране, натприродни атрибути госпоже Дафине присутни су и поредиви са појединим ликовима *Хазарског речника*. Како запажа

³ Један од кагана, портретисан према личности руског кнеза Владимира Свјатославича у Орфелиновом *Житију Петра Великог*, „хтео је да има толико жена колико је војника изгубио у ратовима. 'Имао је много жена', каже једна верзија ове легенде објављена у Венецији 1772. године на српском језику, 'и желећи да има жене свих вера, не само што се клањао разним идолима него је због своје склоности према женама и наложницама хтео и сам да исповеда разне вере.' Ово је дало повода разним странцима (Грцима, Арапима, Јеврејима) да пожуре са својим посланицима кагану желећи да га што пре обрете у своју веру“ (ПАВИЋ 2012: 107). Донекле су и Вук и Аранђел Исакович, попут овог кагана, водили раскалашан живот са много жена различитих националности и вера, „Влахијама, Талијанкама, Јерменкама“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 62), а Вук је посебно био наклоњен и „Циганчицама“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 107).

Снежана Самарџија (2009: 509), „госпожа Дафина је сама објединила амбивалентну природу виле и повампирене вештице, анђеоску чистоту и грех милоснице палог анђела“, а, поврх свега, у Земуну су колале приче и да је „храма на леву ногу“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 69). Један рукавац карактеризације повезан је са Аврамом Бранковићем, а други са Ефросинијом Лукаревић. Аврам Бранковић, чије је делање било обележено присуством разних демонских сила, био је хром, а мајка његовог млађег сина испоставило се да је Мора (уп. ПАВИЋ 2012: 41). Ефросинија Лукаревић била је демонка, такође Мора у девојаштву, вештица кад се удала и вампируша након смрти, за коју се везује песма симптоматичног наслова „Латинка дивојка и влашки војвода Дракул“ (уп. ПАВИЋ 2012: 212).⁴ Ефросинија Лукаревић, посредством ових запажања, може да се препозна као Бранковићева жена Мора, али податак да је постала вампируша, попут госпоже Дафине, повезана је са њеном несрећном љубављу према Самуелу Коену, не случајно Бранковићевом двојнику.

Ожиљак

Реинкарнацију Самуела Коена у 20. веку представља др Дорота Шулиц. Попут Дафине, коју је „при самој помисли на онај његов [Вуков] страшни ожиљак од сабље, препадала мука“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 84), др Шулиц згражавала се ожиљка свог супруга: „Но чим се дотакнемо, ја осетим страшни ожиљак његове ране. [...] Иза Исаковог уха, наишла сам под косом на други ожиљак и то је било као да ми је Абу Кабир Муавија увалио свој језик међу усне“ (ПАВИЋ 2012: 239–242). И Вуков и ожиљак Доротиног супруга настали су приликом окршаја у рату. Дафину ожиљак подсећа на бесмисленост ратовања и незадовољство животом који води, док ће за Дороту ожиљак бити предзнак промене у судбини, окретање науци и хазарском питању, али и коначно раздвајање од супруга.

Сребрне очи и сребрни врхови јела

Очи Доротеје Шулиц, као и принцезе Атех, именоване су као сребрне или су упоређене са пахуљицама: „Атех је имала сребрне очи“ (ПАВИЋ 2012: 120), у младој др Шулиц се „пахуљице претварају у твојим очима у сузе“ (ПАВИЋ 2012: 248), а њена барокна инкарнација, Самуел Коен, има један сребрн брк (уп. ПАВИЋ 2012: 60). Атех, Дорота (и Коен) овим

⁴ О вештици у *Хазарском речнику* подробно је писао Јован Делић у поглављу „Дубровачка вјештица“, књиге *Хазарска призма* (ДЕЛИЋ 1991: 108–115).

су одређењем повезани са Сном Вука Исаковича, који се манифестовао кроз мотив сребрних, снежних јела и који постаје сигнум живота и Вука, али и госпоже Дафине, па чак и Аранђела. Умирући, госпожа Дафина је „са бисерним низом капљица самртног зноја на челу, гледала, у надземаљском сјају, у вејавици пахуља и снега и ковитлању пламенава, у мешавини славонских шума и небесних сазвежђа, Вука Исаковича“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 197), док је Аранђел након њене смрти видео „да је траћио само време и да је, место тога, могао доћи у додир са нечим дивним, ванредним, што је као врх неке сребрне јеле, израсле из земље, дотицало га се усред груди“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 203). Дакле, као што „бескрајни плави круг у коме је звезда није само симбол Исаковичеве жудње за недохватним, и није само један општи оквир збивању романа, већ је и простор у који су упрте очи свих јунака књиге, да не кажемо свег живог“ (ЦАЦИЋ 1995: 99–100), тако и суматраистички приказ сребрних врхова јела има исту функцију као бескрајни плави круг.

Птице

Од пролећа 1744. до пролећа 1745. године, тј. у временском оквиру унутар једног циклуса смене годишњих доба, збили су се сви догађаји у *Сеобама*, мада је исприповедано време знатно шире (БОЖОВИЋ 2013: 9). Отуда нису произвољно одабране ласте, као весници пролећа, да обележе почетак свих дешавања, али и наговесте њихову трагичност: „Ласте су, те године, тек много доцније почеле да стижу и да се изврћу, у ниском лету, над реком“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 91). Такође је, непосредно пред окршај са Турцима на Дунаву и Аврамову смрт, Павић поменуо специфичан лет ласта: „Последње ласте летеле су полеђушке и њихове слике у Дунаву показивале су црна леђа уместо белих трбуха“ (ПАВИЋ 2012: 58). Лет ласта сугерисао је да ће догађаји протећи кобно. Уз врране, шеве и свраке, које лете небом изнад јунака *Сеоба* и наговештавају њихову трагичну судбину, једино голубови и грлица носе позитивну конотацију. Са ослобођеном грлицом упоређена је преминула госпожа Дафина (ЦРЊАНСКИ 2013: 202), а Славонско-подоунавски полк, не дирајући пилиће и гуске, „накрао се“ голубова (ЦРЊАНСКИ 2013: 40), што сугерише њихову невиност, али и залог духовног спасења. Управо је одред голих Срба, под командом Аврама Бранковића, осветљавао себи пут запаљеним голубовима (ПАВИЋ 2012: 58), тј. светлошћу сопствених душа. Ратници Славонско-подоунавског полка су на једном месту, штавише, именовани „тицама“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 99), а њихово страдање као да у том светлу представља сеобе и лет њихових душа у „бескрајни плави круг“ и „звезду“ у њему.

Готово цео Славонско-подоунавски полк је страдао и нестало, „као дим, после битака“ (ЦРЊАНСКИ 2013: 96), док је иза њих остао само Сан Вука Исаковича, као што су Хазари ишчезли са светске позорнице, али је Сан ловаца на снове и принцезе Атех остао иза њих, као нешто вечно и непролазно. Иза Срба у роману *Сеобе* и Хазара у *Хазарском речнику* стоји алегорија историјске опомене, али и наде у Сан о сопственој држави и очувању идентитета.

Бечки рат и Велика сеоба Срба

Историјски тренутак који ставља оба романа у исту раван јесте управо околност повезана са Великом сеобом Срба 1690, под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем. Милорад Павић смешта јунаке барокног слоја романа отприлике у време Великог турског или Бечког рата (1683–1699). Окршај Срба и Турака, те погибија Аврама Бранковића, одиграли су се 1689. године, дакле, непосредно пре Велике сеобе (уп. ПАВИЋ 2012: 60), док „Appendix I“ представља исповест Теоктиста Никољског патријарху Арсенију III Чарнојевићу: „Отац Теоктист Никољски писао је своју предсмртну исповест пећком патријарху Арсенију III Чарнојевићу у потпуној помрчини“ (ПАВИЋ 2012: 258), а диктирање речника о Хазарима, те спасење те књиге, датирано је 1690. годином „на Десет хиљада витлејемских младенаца“ (ПАВИЋ 2012: 273). Крај Бечког рата 1699. године у роману је обележила смрт исламског демона Јабир Ибн Акшанија: „Погинуо је 1699. године по Иси“ (ПАВИЋ 2012: 115).

Историјски тренутак за који се Црњански опредељује јесте након Велике сеобе 1690, али и након сеоба Срба под Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом 1739. године. Он је, може се рећи, овим гестом проширио семантичко поље симболике сеоба, уносећи у историјску значењску ауру и метафизички аспект, а нагласивши историјске последице великих миграција и страдања Срба. Однос између *Хазарског речника* и *Сеоба* може се описати историјским луком од Бечког рата (1683–1699), као узрока Велике сеобе, до њених последица (1744–1745).

Роман Милоша Црњанског био је очигледна инспирација за Милорада Павића. Градећи одреднице о Хазарима, Хазарској полемици, Кагану и Атех, које се налазе и у „Црвеној“, „Зеленој“ и „Жутој књизи“ романа, Павић их је, чини се, утемељио на романескној грађи *Сеоба*, која функционише као један од интегративних фактора међу њима. Дакле, све одреднице које су истоветне у сваком сегменту *Хазарског речника* директно су повезане са *Сеобама* Милоша Црњанског. На овај начин, писац је уједно дебанализовао експлицитну аналогију између српског и хазарског

народа, естетизујући је дијалогом са Црњанским. Линеје додира између романâ остварене су на неколико нивоа: у погледу историјских, државних, политичких и верских прилика у којима су се нашли српски и хазарски народ, али и њихових обичаја, веровања у натприродно, духовности, поезије, снова и љубави. Чини се да се поједини сегменти, па и ликови Павићевог романа могу адекватно осветлити кроз поређење са *Сеобама*, али и да писац *Хазарског речника* не полемише са Црњанским, већ да афирмише и врши надградњу његових идеја.

Цитирана литература

- АВЕРИНЦЕВ 1982: Аверинцев, Сергеј Сергејевич. *Поетика рановизантијске књижевности*. Превели Драгољуб Недељковић и Марија Момчиловић, редиговао Димитрије Богдановић. Београд: СКЗ, 1982.
- БОЖОВИЋ 2013: Божовић, Гојко. „Предговор“. Милош Црњански. *Сеобе*. Приредио Гојко Божовић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2013, 7–21.
- ГЕРБРАН – ШЕВАЛИЈЕ 2013: Gerbran, Alen – Ševalije, Žan. *Rečnik simbola*. Preveli Pavle Sekeruš i saradnici. Novi Sad: Kiša, Stylos, 2013.
- ДЕЛИЋ 1991: Delić, Jovan. *Hazaraska prizma: tumačenje proze Milorada Pavića*. Beograd, Gornji Milanovac, Titograd: Prosveta, Dečja knjiga, Oktoih, 1991.
- МАРИЋЕВИЋ 2013: Марићевић, Јелена. „У барокном оглед(ал)у: Црњански – Павић“. *Летопис Матице српске* год. 189, књ. 492, св. 1/ 2, 2013, 163–176.
- МАРИЋЕВИЋ – ПАЈОВИЋ 2017: Марићевић, Јелена – Пајовић, Стефан. „Павле Јулинац као симбол српско-руске везе код Црњанског и Павића“. *Наслеђе, Крагујевац*, 14 / 37, 2017, 61–73.
- ПЕТКОВИЋ 1988: Петковић, Новица. *Два српска романа: студије о Нечистој крви и Сеобама*. Београд: Народна књига, 1988.
- САМАРЦИЈА 2009: Самарција, Снежана. „Удео фолклора у првој књизи ‘Сеоба’ Милоша Црњанског“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. 57, св. 3, (2009), 497–521.
- ТАТАРЕНКО 2010: Татаренко, Ала. „У потрази за ‘другим телом’ романа: ‘Друго тело’ М. Павића – између књижевне археологије и ергодичких стратегија“. *Павићеви палимпсести* (зборник радова). Уредио Сава Дамјанов. Бајина Башта: Рачанска баштина, 2010, 59–72.
- ЦАЦИЋ 1995: Цацић, Петар. *Повлашћени простори Милоша Црњанског*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995.

Извори

- ПАВИЋ 2005: Павић, Милорад. *Роман као држава и други огледи*. Приредила Јелена Павић. Београд: Плато, 2005.
- ПАВИЋ 2012: Павић, Милорад. *Хазарски речник (андрогино издање)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2012.
- ЦРЊАНСКИ 2013: Црњански, Милош. *Сеобе*. Приредио Гојко Божовић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2013.

Jelena Đ. Marićević Balać

MILOŠ CRNJANSKI'S *MIGRATIONS* AND MILORAD
PAVIĆ'S *DICTIONARY OF THE KHAZARS*

The aim of the paper is to compare Miloš Crnjanski's novel *Migrations* and Milorad Pavić's *Dictionary of the Khazars* and to offer possible answers regarding the nature of their mutual correspondence. The comparative analysis of the works is conducted on several levels, which are realized in terms of the exploration of historical, statehood, political and religious circumstances in which the Serbian and the Khazar people were, respectively, as well as their customs, beliefs in the supernatural, spirituality, poetry, dreams and love. Pavić sourced integral bonds between common entries of the „Red”, „Green” and the „Yellow book” directly from *Migrations*, in terms establishing lines of correspondence, an inverted relationship or as a basepoint for further literary treatment.

Key words: warrior nations, proselytism, dream, state, lyricalness, sumatraism, The Great Migration of the Serbs